

УДК 502: 327.7

Кирик В. Л.

Кандидат політичних наук, доцент Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРАЇНАМИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ СТІЙКОГО РОЗВИТКУ

Аналізується досвід вирішення екологічних проблем країнами ринкової економіки у відповідності з рішеннями Ріо-де-Жанейрської конференції по забезпеченню стійкого розвитку.

Ключові слова: антропогенний вплив, екологічна криза, екологічна політика, сталий розвиток, ринкова економіка

У ході своєї історії людство піддавалося впливові багатьох природних і соціальних катаклізмів. Воно випробувало і пережило катастрофічні кліматичні зміни, великі посухи і повені, землетруси й епідемії. Воно перетерпіло також не менш драматичні колізії в соціально-політичному аспекті. Однак аж до середини ХХ століття всі проблеми, що поставали перед людством, носили скоріше локальний, а не глобальний характер, оскільки вони ніколи не загрожували самому існуванню всього людства в цілому.

Однією з найгостріших задач, що постали перед світовою цивілізацією, є проблема екологічної безпеки на планеті. Вплив негативних факторів антропогенного впливу на природне оточення сьогодні значно перевищує компенсаційні можливості біосфери. У свою чергу, людство йде «услід» за екологічним подіями, що здійснилися не випереджаючи їх і реагує тільки на наслідки у формі регіональних катастроф. Назриває і надобуває реальні обриси глобальна екологічна катастрофа, що ставить під загрозу існування людського роду і самого життя на планеті. На це все більш акцентують увага й українські вчені: В. Андрущенко, Г. Білявський, О. Васюта, Т. Гардашук, А. Голубець, І. Грабовська, Д. Городзинський, В. Деркач, О. Кіндратець, В. Крисаченко, М. Кисельов, С. Мороз, А. Нагорна, Б. Патон, О. Салтовський, Л. Сидоренко, К. Ситник, Т. Тимочко, А. Толстоухов, М. Хилько та ін.

У цьому контексті нас цікавлять саме економічні стимули ринкової економіки, їхньої можливості. Для цього звернемося до практики вирішення екологічних проблем країнами ринковою економікою.

Відомо, що країни з ринковою економікою домоглися відповідних успіхів у відновленні й охороні всіх компонентів навколишнього середовища—повітряного басейну планети, води, ґрунтів, ландшафтів у цілому не дивлячись на те, що і в них більш-менш істотний перелом у взаєминах природокористувачів з навколишнім середовищем розпочався лише в останні роки. А саме тоді, коли громадянські суспільства розвинутих країн, будучи серйозно стурбовані екологічними проблемами, зуміли відійти від алармістського трактування тріади «населення—виробництво—навколишнє середовище»,—лише тоді почав формуватися й удосконалюватися механізм, що включає правові, адміністративні й економічні регулятори господарської діяльності, що і привело до перелому тенденції в еколого-економічному і соціальному розвитку.

Сигналом про вичерпність природних ресурсів планети послужили наукові доповіді, насамперед, Римського клубу. У перших доповідях Клубу провідна роль відводилась науково-технічним аспектам екологічних проблем, що досить виразно відображено в праці групи М. Медоуза «Межі зростання», та в наступних доповідях—«Людство на поворотному рубежі» М. Месаровича й Е. Пестеля, «Перегляд міжнародного порядку» Я. Тінбергена. Поглиблений розвиток екологічної проблематики мав місце в моделі «Глобальні обмеження і новий погляд на розвиток», розробленій групою японських вчених під керівництвом І. Кайя; латиноамериканській моделі дослідження шляхів вирішення глобальних проблем країнами, що розвиваються, створеній під керівництвом А. Еррери; моделі «Цілі глобального розвитку» (керівник Е. Ласло), у якій відображено необхідність перебудови системи цілей і орієнтирів соціального прогресу; розробці Д. Габора з ін. «За межами епохи марнотратства», А. Пестеля «За межами зростання», А. Печчеї «Людські властивості»; доповіді І. Боткіна та ін. «Нема меж навчанню», праці А. Гора «Земля в рівновазі. Екологія і людський дух» та ін.—суттєве місце приділяється соціальним і культурним передумовам пом'якшення екологічної ситуації [1, с. 246–248]. І вже не тільки екологісти, але і тверезомислячі економісти все частіше закликають не брати в природи більше, ніж вона в стані дати. Де ж вихід?

Фахівці, вчені і практики в індустріально-розвинутих країнах пропонують два шляхи. Перший—розробка нових ресурсо- і енергоз-

берігаючих технологій і нових матеріалів. Саме зниження енергоємності в промисловості, на транспорті, у міському господарстві дозволили Японії і країнам Західної Європи без особливих утрат вийти з нафтової кризи 70-х років. Різні композиційні матеріали, кераміка, пластмаси з усе великим успіхом замінюють натуральне дерево, чорні і кольорові метали. На пошук матеріалів-замінників приватні фірми США витрачають приблизно чотири мільярди доларів у рік. Ще мільярд додають федеральні влади. Особливо активно проводяться роботи в автомобільній, аерокосмічній, електротехнічній промисловості, зв'язку [2, с. 32].

У розвинутих країнах промисловість активно переходить на безвідхідні технології (при цьому відходи одного виду виробництва стають сировиною для іншого). От чому там з однієї тонни сировини виходить у багато разів більше продукції, чим у країнах, що розвиваються. Однак, чи можуть країни, що розвиваються перейняти ті принципи, що змушують на Заході переходити на самі досконалі природоохоронні технології? Гадається, що в принципі то, можуть. Але це, насамперед, залежить від добре продуманої системи оподаткування. Якщо стає відомо, що винайдено якусь нову екологічно безпечну технологію (або більш сучасну очисну систему), але якась фірма бариться з упровадженням даних інновацій, її обкладають руйнівним податком. Крім того, добре діє принцип «забруднювач — платить». Він платить у всьому обсязі завданого збитку — не тільки штраф, але і суму, необхідну для відновлення порушень у природному середовищі і здоров'я людини. Так, наприклад, коли кілька десятків років назад був отруєний Рейн, то швейцарську фірму-отруйника знайшли відразу, і вона оплатила збитки всіх земель, через які Рейн протікає.

Другий шлях заощадження природних ресурсів — налагодження збору вторинної сировини і перехід до безвідхідних технологій. Відомо, що в Японії кожен грам металу багаторазово попадає в переплавляння перш ніж перетвориться в іржу. Ні в Англії, ні у ФРН, ні у Фінляндії не можна побачити, щоб будівельники закопували в землю невикористану арматуру, цемент, цеглу, труби, щоб на задворках магазинів палили пакувальні шухляди і коробки, щоб автомобілісти зливали відпрацьовані мастила на землю. Усе це йде на переробку, на регенерацію, на повторне використання.

Важливим питанням є і збільшення витрат на охорону навколишнього середовища. В абсолютному вираженні Україна витрачає на екологічні цілі в десятки і сотні разів менше, ніж розвинуті країни. Так, питома вага витрат України на природоохоронні цілі в національному доході

країни складає щорічно порядком 0,2–0,5%, у США — 2,2%, у розвинутих європейських країнах і Японії — 5–6% [1, с. 327].

Безперечно, головним джерелом навантаження на навколишнє середовище є діяльність підприємств. У загальному обсязі капіталовкладень промислових підприємств України частка інвестицій, що йдуть на природоохоронні цілі, не перевищувала 1%, тоді як у США 4–5%, а в Японії ще вище. У цілому ж приватний сектор США бере на себе рівно половину всіх асигнувань на боротьбу з забрудненням середовища, у ФРН 37%. в Англії — 25%.

Результатом зростаючих витрат на заходи щодо охорони природи з'явилося утворення в країнах Заходу досить ємного ринку екотехніки і виникнення цілих галузей з багатомільйонним оборотом, що спеціалізуються на випуску протизабруднюючого устаткування. Скільки ж коштів необхідно на охорону середовища при сучасній технології? У середині 70-х — початку 80-х років минулого сторіччя у Японії частка витрат на екологічний захист складала 3,0–5,5% обсягу ВВП проти 0,8% у США. Це дозволило при відносно низьких питомих витратах на охорону здоров'я (на 1 жителя в Японії витрачається в 3 рази менше коштів на охорону здоров'я, чим у США) збільшити середню тривалість життя до 78 років проти 75 у США, знизити дитячу смертність у 2 рази. Цей шлях представляється куди більш перспективним, чим компенсаційні витрати на відновлення здоров'я [1, с. 185–186].

Розпочався процес екологізації світового ринку товарів і послуг. Значення цього покладено в основу підходу індустріально розвинутих держав не тільки до забезпечення екологічної безпеки, але і до зміцнення економічних позицій у системі міжнародних відносин. Розрахунок будується на тім, що глобальна переорієнтація попиту на товари і послуги, що відповідають відповідним екологічним критеріям, приведе до серйозної якісної перебудови світового ринку, на якому найбільш конкурентноздатною буде продукція тих держав, де досягнуть високого рівня екологізації економіки і насамперед технологічної бази, що забезпечує її функціонування.

Про масштаби розвитку світового ринку природоохоронних товарів і послуг можна судити по оцінках американських експертів. Сьогоднішній попит на цю продукцію величезний і незабаром може досягти рівня 500 млрд. дол. Конкретна ситуація в цій сфері бізнесу також досить цікава. У загальному обсязі американського виробництва природоохоронних товарів і послуг частка продукції, що йде на експорт, не перевищує 10%. У Японії ж досягає 23%. Провідне місце належить

Німеччині, чий експорт складає 30–40% загального виробництва таких товарів і послуг у країні. Показово також, що половина їхнього світового ринку знаходиться на території США. Таким чином, ця країна споживає не тільки 90% вироблених нею природоохоронних товарів і послуг, але і значну частку відповідної продукції, що поставляється на світовий ринок. Це свідчить про величезну увагу, що приділяється в Сполучених Штатах питанням природоохорони і соціальної політики, спрямованої на підвищення якості життя населення.

Разом з тим в основних напрямках екологічної політики США акцент робиться на зміцнення конкурентноздатності і набуття американськими компаніями лідерства на світовому ринку товарів і послуг природоохоронної властивості. У поєднанні з жорсткістю екологічних стандартів, що супроводжує зростаючі можливості контролю забруднень, це означає необхідність удосконалювати існуючу і розробляти нову технологію і повсюдно її впроваджувати, що у свою чергу створює серйозний стимул промислового росту і супутнього збільшення зайнятості в країні.

Однак більш важливими видаються міжнародні наслідки ініціативи США, в якій передбачені міри, спрямовані на сприяння американському бізнесові в освоєнні світового ринку передової технології, використовуваної для запобігання екологічного збитку. З цієї метою були прийняті, зокрема, програма «Технології для вирішення міжнародних екологічних проблем» (1993 р.) і «Національна стратегія в галузі природоохоронної технології» (1995 р.), у яких США пропонують іншим країнам уже випробувану високоефективну технологію, необхідну для стійкого розвитку і вирішення ключових екологічних проблем в енергетиці, промисловості і сільському господарстві, а також у лісівництві і збереженні різноманіття живої природи [3, с. 24–25].

Механізм життєзабезпечення екологічно безпечних напрямків науково-технічного прогресу повинний бути побудований на принципах:

- відповідальність за заподіюваний збиток;
- відповідності, при нанесенні збитку, компенсаційних мір і виплат;
- витратам охорони здоров'я, соціального забезпечення, особистих витрат громадян;
- зацікавленість у попередженні збитку.

Визначати міру відповідальності всіх ланок господарського механізму повинна незалежна екологічна експертиза, а відповідні підприємства повинні відшкодувати збиток зі свого прибутку. Тільки в цьому випадку вони будуть зацікавлені в переході на екологічно чисті технології.

Таким чином, екологічні заходи, боротьба з забрудненням середовища стає новим фактором економічного зростання. Однак у більшості країн таких галузей і ринку екотехніки поки немає. Задоволення екологічних потреб, інтереси збереження середовища проживання поставили на порядок денний питання про необхідність згортання ряду виробництв і, припинення випуску і використання відповідних видів продукції. У зв'язку з цим екологічні потреби нерідко конфліктували з традиційними матеріальними потребами.

Ще приклад, безпрецедентний за своїми масштабами план по охороні навколишнього середовища розроблений у Франції. Він передбачає дворазове збільшення кошторису — від 80 до 155 мільярдів франків, що щорічно будуть виділятися на ці цілі. Разом з тим, даний документ являє собою наочний приклад того, як в умовах стихійної ринкової економіки держава виконує важливі функції планування і контролю, що мають загальнонаціональне значення.

Насамперед, план містить детальний аналіз положення справ у Франції в сфері екології. План також передбачає скорочення викидів в атмосферу вуглекислого газу, двоокису сірки, припинення забруднення моря токсичними відходами тощо. У рамках державного секретаріату намічено створення регіональних і міждепартаментських управлінь з екології, що займуться питаннями запобігання промислових катастроф, безпеки АЕС (до цього вони перебували у віданні міністерства промисловості і облаштуванні території), проведенням інспекцій на місцях і здійсненням контролю. Крім того, передбачено створення науководослідного інституту з екології й заснування спеціального корпусу інспекторів з навколишнього середовища куди ввійдуть юристи, економісти, біологи, хіміки й інші фахівці.

Де ж держава має намір вишукати додаткові мільярди франків? Вона збирається піти шляхом підвищення вже існуючих або введенням нових прямих і непрямих податків. І більшість французів, згідно з опитування, згодні на їхнє незначне збільшення для екологічних нестатків. Крім того, намічено збільшення плати за воду. Нарешті, діючий нині принцип «забруднювач — платить» буде розповсюджений на фермерів, що активно користуються добривами. Податок передбачається підвищити і на їхніх виробників і імпортерів [1, с. 301].

Досвід США підказує, що гроші навіть у конвертованій валюті й у величезних кількостях ще далеко не усе. Не раз під час ділових зустрічей американські фахівці дружньо попереджали: не потрібно прагнути до виділення гігантських коштів, треба більш ретельно відноситися

до екологічних аспектів розвитку промислового, комунального і сільськогосподарського комплексів. Витрати можна істотно зменшити, якщо, наприклад, зайнятися на підприємстві не тільки ліквідацією забруднень на кінцевій стадії, коли суміш речовин уже важко очистити і знешкодити, а піти по всьому ланцюжку — від сировини до кінцевої продукції, навіть до зношених виробів, прийняти всі міри для переробки відходів або взагалі замінити традиційний виробничий процес на безвідхідний (маловідний).

Безперечно, що проблема відходів є гострою для всіх країн, не виключенні і розвинуті. Навіть у Японії, частка тільки пластмасового сміття, що дорівнювала на початку 60-х років усього лише 2% у статистиці національних відходів, сьогодні складає більш 20%. Тільки лише в Токіо середньорічний пластмасовий «осад» — це півмільйона тонн. Правда, фахівцям фірми «Фудзі рисайкі», головною задачею якої був пошук шляхів утилізації пластмас, удалося створити спеціальну установку для високоефективної їхньої утилізації. За технологією, запропонованою «Фудзі рисайкі» з одного кілограма пластмаси виходить півлітра бензину, до того ж, що особливо важливо, створена компанією установка майже не дає отруйних викидів газів. Розробка фірми дозволяє «пропускати» у рік 5 тисяч тонн пластмаса і коштує при цьому близько 500 млн. ієн. Сума солідна, але це вдвічі дешевше звичайної «грубки», до якої прибігають смітники і сміттєві комбінати.

Отже, кардинальне вирішення проблеми поєднання екологічних й економічних цілей у кінцевому рахунку полягає в переході в масштабах усього народного господарства до принципово нової моделі природо-користування. Її основними параметрами повинні бути: раціональне розміщення продуктивних сил, економія у використанні природних ресурсів, повсюдне впровадження і використання екологічно чистих технологій з урахуванням широких можливостей.

Рекультивация виробничих відходів, якщо порівняти можливості світу, що розвивається, скажімо, з такими як в США або ФРН, то вони досить різні. У країн «світового села» немає таких коштів і такої техніки, хоча б тому, що вони занадто спізнилися і вкрай запустили екологічні проблеми.

Так, у ФРН за рік витрачається близько 50 млрд. марок на охорону природного середовища. Вагомим підсумком стало хоча б те, що Рейн уже не стічна канава, а в Руру — не постійний смог (густа мгла над великими промисловими об'єктами чи містами). На «лікування» Великих озер (США) уже витрачено понад 20 млрд. доларів. Одне тільки дослід-

ницьке судно на Великих озерах, яке оснащено комп'ютерами і має супутниковий зв'язок, коштує мільйон доларів. Якщо «там» за роки усвідомленої екологічної кризи виник цілий комплекс підприємств, що роблять очисне устаткування («екобізнес»), то у світі, що розвивається, аналогічна техніка почала вироблятися лише недавно і багато в чому уступає західній. Якщо в маленькій Японії зараз працюють 1700 автоматичних вимірвальних станцій по контролю за станом повітря і води, то в Україні таких станцій одиниці. Перелік відставань можна продовжувати нескінченно.

Однак, чи слід орієнтуватися у всьому на індустріально-розвинуті країни? Аж ніяк. Якщо всі країни будуть жити, скажімо, так само, як Америка, то екологічна катастрофа може вибухнути буквально за кілька місяців. Адже США в екологічному плані — надзвичайно витратна екологічна модель, навіть кисню вони споживають більше, ніж можуть відновити їхні ліси; вони розміщують брудні виробництва і черпають природні ресурси за межами своєї країни. Тому неможливо, щоб увесь світ жив так само.

Дуже гостро постає питання про неросподіл прав, так званого «загального казана», з якого кожний черпає, скільки може. Ситуація не була б настільки небезпечною, якби джерело благ було невичерпним. Однак, ресурсний потенціал не тільки обмежений, але й використовується на основі права сильного, причому експлуатується і надмірно, і неефективно.

Створюючи ілюзію рівності доступу до загального надбання, «вільне» використання ресурсів поза державних сфер на ділі веде до загальної катастрофи. Так називана «трагедія громад», при якій ніхто не піклується про збереження нерозділеної власності і кожний прагне скоріше урвати усе, що можна, сприяє розкраданню загального, прискоренню росту екологічного навантаження і наближенню глобального колапсу. Якщо врахувати, що біосфера просторів, розташованих за боковими вівтарями національної юрисдикції, асимілює величезну частку відходів антропогенної діяльності у створенні яких провідне місце у світі займають індустріальні держави на чолі зі США, то стане зрозуміло, чому ця група країн не поспішає розподіляти права на таке використання: їхня справедлива частка виявилася б значно нижче існуючої.

У політиці Заходу все більше місце займають спроби збереження сформованих глобальних взаємин, при яких індустріальні країни мають можливість використання непропорційно великої частки світових екологічних ресурсів. При цьому, складаючи одного п'яту населення планети,

індустріальні держави використовують дві третини природних ресурсів і генерують чотири п'ятих забруднюючі речовини і відходів, вироблених у світі [4, с. 12].

Після публікації доповіді Всесвітньої комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше загальне майбутнє» (1987 р.) і, особливо, перед конференцією ООН по навколишньому середовищу і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) у наукових колах багатьох країн обговорювалися проблеми розподілу благ, одержуваних державами в ході експлуатації природних систем, просторів і ресурсів, що знаходяться в загальному користуванні, питання розподілу між державами витрат, пов'язаних із запобіганням глобальних змін, а також можливості створення міжнародних механізмів компенсації тим країнам, що йдуть на економічні жертви заради збереження глобального екологічного потенціалу. Однак далі дискусій справа не пішла, і в документах, розроблених у Ріо-де-Жанейро, як і Йоганнесбургу (2002 р.) ці проблеми—за винятком питань про розподіл фінансових зобов'язань між індустріальними країнами, країнами, що розвиваються і перехідними державами—знайшли досить слабе відображення і продовжують займати далеко не адекватне їх значенню місце в глобальному екологічному порядку денному [5].

Недосконалості існуючої системи регламентації використання глобального екологічного потенціалу полягає в тім, що ринкова економіка, на жаль, не тільки не сприяє підтримці стійкості біосфери, збереженню біорізноманіття і врахуванню інтересів майбутніх поколінь, але і не подає сигналів переїдення порогу несущої ємності ні в окремих країнах, ні в регіонах, ні на глобальному рівні. Конкуренція, субсидії на ресурсно-ємну або екологічно шкідливу діяльність, цінова політика й економічні стимули лише сприяють виснаженню природних ресурсів, створюючи ілюзію стійкого росту. Міжнародна торгівля поновлюваними ресурсами, що є компонентом ринкової системи, означає не що інше, як перерозподіл екологічного капіталу. В умовах глобальної обмеженості цього капіталу і переходу межі несущої ємності планети розрахунок всіх імпортерів на постійні і необмежені можливості міжнародного ринку як інструмента компенсації виснажених ресурсів на своїй території і забезпечення економічного росту є не більш ніж ілюзією. Така торгівля, за американськими оцінками, неминуче буде супроводжуватися скороченням і ресурсним потенціалом експортерів, і рівня їхнього власного споживання, і ростом поза межних навантажень на біосферу.

Особливої уваги заслуговує динаміка процесу екологізації відносин індустріальних і країн, що розвиваються. Останні прийняли концеп-

цію стійкого розвитку на конференції в Ріо і погодилися на активізацію зусиль у далеко не пріоритетній для них сфері екології в обмін на обіцянку допомогти стійкому розвитку країн третього світу на основі великомасштабної передачі технології і фінансів, особливо капіталів, необхідних для реалізації екологічних програм. Мова, зокрема, йшла про збільшення допомоги у виді грантів, позик і фінансових пільг; про лібералізацію торгівлі і ріст іноземних інвестицій; про скорочення загального боргу й обмін зовнішніх боргових зобов'язань на внутрішньодержавне фінансування екологічних програм; про нові економічні інструменти глобального перерозподілу фінансів з перспективою одержати мільярди доларів за рахунок міжнародних податків на емісію парникових газів і торгівлю дозволами на такі викиди.

Однак перетворення концепції стійкого розвитку в ефективний інструмент перерозподілу капіталів не відбулося, оскільки сама ця ідея була залишена на узбіччі теоретичних вишукувань. Малорезультативним виявився й обмін зовнішнього боргу на екологічні зобов'язання. В умовах надання позик комерційні банки стали включати жорсткіші екологічні стандарти. У підсумку «великий пакет допомоги» був відкинтий. У Вашингтоні, Токіо і Брюсселі дискусії йдуть уже не про збільшення допомоги, а про можливості екологічного експорту й інвестицій. От до чого приводить комерсализація цілей й інтересів індустріально розвинутих держав і компаній у сфері екології [6, с. 302–305].

Усі ці фактори ставлять під сумнів можливості відсталих країн виконувати ті міжнародні угоди в області екології, що вони підписали, у тому числі рішення Міжнародних екологічних конференцій в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) і Йоганнесбургу (2002 р.) по стійкому розвитку.

Список використаних джерел:

1. Хилько М. І. Екологізація політики / М. І Хилько. — К.: ВАДЕКС, 2014. — 344 с.
2. Дидусенко А. Природа не простит / А. Дидусенко // Новое время. — 1988. — № 28. — С. 28–34.
3. Писарев В. Д. Экологическая безопасность как компонент национальной безопасности США / В. Д. Писарев // США–ЭПИ. — 1997. — № 10. — С. 23–31.
4. Писарев В. Д. Экологическая безопасность как компонент национальной безопасности США / В. Д. Писарев // США–ЭПИ. — 1997. — 6. — С. 5–16.

-
5. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. — М.: Прогресс, 1989. — 376 с.
  6. Стегній О. Г. Соціологічне прочитання природі / О. Г. Стогній. — К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації, 2012. — 436 с»

Стаття надійшла до редакції 07.03.2015 р.

Кирик В. Л. Практика решения экологических проблем странами рыночной экономики в контексте устойчивого развития

Анализується опыт решения экологических проблем странами рыночной экономики в соответствии с решениями Рио-де-Жанейрской конференции по обеспечению устойчивого развития.

Ключевые слова: антропогенное влияние, экологический кризис, экологическая политика, устойчивое развитие, рыночная экономика.

Kirik V. L. Practice solving environmental problems in the country market economy in the context of sustainable development

Experience of solving environmental problems of the market economy countries, in accordance with the decisions of the Rio de Janeiro conferences on sustainable development.

Keywords: anthropogenic impact, the environmental crisis, environmental policy, sustainable development, market economy.